

**BADIIY OBRAZ TIZIMIDA “KO‘ZGU” OBRAZINING SEMANTIK VA
FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI**

Tilavova Iroda Hamro qizi

Tadqiqotchi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23375328>

Annotatsiya. Maqolada ko‘zgu obrazining badiiy adabiyotdagi semantik imkoniyatlari va funksional xususiyatlari adabiyot nazariyasining badiiy obraz, detal, metafora, ramz, motiv, kompozitsiya hamda obrazlar tizimi kabi tushunchalari asosida tahlil qilinadi. Ko‘zgu oddiy predmet tasviridan murakkab badiiy obraz darajasiga ko‘tarilish jarayonida qanday ma’no qatlamlarini hosil qilishi, qahramonning o‘zini anglashi, voqelikni idrok etishi, haqiqat va ko‘rinish o‘rtasidagi munosabatni ifodalashi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: adabiyot nazariyasi, badiiy obraz, ko‘zgu obrazi, badiiy detal, metafora, ramz, motiv, semantika, poetik funksiya, kompozitsiya, obrazlar tizimi, idrok, o‘zlikni anglash.

Abstract. The article explores the semantic and functional features of the mirror image through key concepts of literary theory, including artistic image, detail, metaphor, symbol, motif, composition, and the system of images. It examines how the mirror develops from a material object into a complex literary image, representing self-recognition, perception, the relation between appearance and truth, and the disclosure of a character’s inner world.

Keywords: literary theory, artistic image, mirror image, literary detail, metaphor, symbol, motif, semantics, poetic function, composition, system of images, perception, self-knowledge.

Adabiyot nazariyasida badiiy obraz voqelikni shunchaki qayta ko‘rsatish vositasi emas, balki muallifning estetik idroki, dunyoqarashi va badiiy niyatini mujassam etuvchi murakkab shakl sifatida qaraladi. Obrazning mazmuni ko‘pincha uning bevosita predmetlik ma’nosidan keng bo‘ladi: u matn ichidagi boshqa obrazlar, voqealar, takrorlanuvchi detallar, qahramon kechinmalari va asarning umumiy g‘oyaviy yo‘nalishi bilan munosabatga kirishib, qo‘shimcha ma’nolar hosil qiladi. Shu sababli alohida obrazni tahlil qilishda faqat uning nimani tasvirlayotganini aniqlash yetarli emas; uning matnda qanday ishlashi, qaysi ma’nolarni birlashtirishi va badiiy butunlikka qanday hissa qo‘shishini ham ochish lozim.

Ko‘zgu ana shunday ko‘p qatlamli obrazlardan biridir. Kundalik hayotda u predmetlarning tashqi qiyofasini aks ettiruvchi buyum hisoblanadi. Badiiy matnda esa ko‘zgu qahramonning o‘ziga qarashi, o‘zligini anglashga urinishi, boshqa bir haqiqatni kashf etishi, voqealar rivojiga turtki berishi yoki ko‘rinish bilan mohiyat o‘rtasidagi ziddiyatni ochishi mumkin. Demak, ko‘zguning badiiy vazifasi predmetning tabiiy xususiyatidan boshlanadi, biroq matnning semantik va kompozitsion qurilishi ta’sirida kengayadi.

Ko‘zgu obrazini o‘rganishda Alisher Navoiy asarlari muhim tahliliy material beradi. Biroq mazkur maqolada Navoiy ijodi alohida davr adabiyotining umumiy tavsifi sifatida emas, obrazning turli badiiy vazifalarini kuzatish imkonini beradigan matnlar majmui sifatida jalb qilinadi. Tadqiqotning markazida ko‘zgu obrazining nazariy tabiati, uning predmet, detal, metafora, ramz va syujetni harakatga keltiruvchi vosita sifatidagi ko‘rinishlari turadi.

Badiiy obrazni tahlil qilishda uning predmetlik asosi bilan matnda yuzaga keladigan ma’no qatlamlarini farqlash muhim. Ko‘zgu dastlab tasvirlanayotgan buyum bo‘lishi mumkin.

Agar u voqea manzarasini aniqlashtirish yoki muhitni jonlantirish uchungina ishlatilsa, badiiy detal vazifasini bajaradi. Biroq ko'zgu qahramonning ichki holatini ifodalasa, boshqa tushunchani anglatish uchun ko'chma ma'noda qo'llansa yoki asar davomida takrorlanib, muhim g'oyalarni birlashtirsa, u obraz, metafora, ramz yoki motiv darajasiga ko'tariladi.

Bu tushunchalar o'zaro yaqin bo'lsa-da, aynan bir xil hodisani bildirmaydi. Badiiy detal matndagi aniq predmet yoki belgini ko'rsatadi; metafora bir hodisaning xususiyatini boshqasiga ko'chirish orqali ma'no yaratadi; ramz esa bevosita ma'nodan tashqari, matn va madaniy an'ana bilan belgilanadigan kengroq mazmunni anglatadi. Motiv muayyan mazmuniy unsur yoki vaziyatning takrorlanishi va syujet ichida rivojlanishini bildiradi. Ko'zgu ushbu vazifalarning bir nechtasini bir vaqtning o'zida bajarishi mumkin, lekin qaysi vazifa ustun ekanini faqat kontekst asosida aniqlash mumkin.

Ko'zgu obrazining asosiy semantik negizi — aks tushunchasidir. Aks mavjud narsaning o'zi emas, balki uning muayyan sathda namoyon bo'lgan ko'rinishidir. Shu xususiyat ko'zgu obraziga ikki qatlamli ma'no berish imkonini yaratadi: bir tomondan, u ko'rinayotgan shaklni namoyish etadi; ikkinchi tomondan, ko'rinishning qanchalik ishonchli yoki to'liq ekanini savol ostiga qo'yadi. Aks va asl narsa o'rtasidagi munosabat badiiy matnda tashqi qiyofa va ichki mohiyat, tasavvur va haqiqat, ko'rinish va idrok kabi qarama-qarshiliklarni ifodalashga xizmat qiladi.

Ko'zguning aks ettirish xususiyati o'z-o'zidan chuqur ramziy mazmunni anglatmaydi.

Mazmun matndagi vaziyat orqali shakllanadi. Masalan, qahramonning ko'zguda o'z yuzini ko'rishi tashqi tasvir bo'lib qolishi mumkin. Agar shu jarayon uning o'zidan norozi bo'lishi, o'zgarish zaruratini sezishi yoki o'zligini qayta baholashi bilan bog'lansa, ko'zgu ruhiy kechinmani ifodalovchi vositaga aylanadi. Agar ko'zgu kelajakdagi voqealarni ko'rsatsa yoki yashirin haqiqatni ochsa, uning tabiiy vazifasi fantastik-poetik shartlilik bilan kengayadi.

Navoiy "Hayrat ul-abror"da: "Jilvai husnunga chu yo'q erdi had, / Ko'zgu kerak bo'ldi anga beadam" misralari orqali ko'zgu obrazini oddiy buyum chegarasidan olib chiqadi. Ushbu tasvirda ko'zgu ilohiy husnning namoyon bo'lishi bilan bog'liq poetik modelga aylanadi. Mazkur misollarni adabiyot nazariyasi nuqtayi nazaridan o'qiganda, muhim jihat faqat tasavvufiy mazmun emas, balki obrazning predmetlik ma'nosidan mavhum va umumlashtiruvchi ma'noga o'tishidir. Ko'zgu bu yerda borliqni tushuntiruvchi metaforik obraz sifatida ishlaydi.

"Ochti bu gulshanniki rangin erur, / Har gul anga oynai Chin erur" misralarida ham ko'zgu ma'nosi gul obrazi bilan munosabatga kirishadi. Gulning o'zi go'zallik timsoli bo'lish bilan birga, boshqa bir go'zallikning aksini namoyon qiluvchi vosita sifatida talqin etiladi.

Shunday qilib, bir obraz ikkinchi obrazning ma'nosini kengaytiradi: gul va ko'zgu o'rtasidagi aloqa tasviriylikni kuchaytirish bilan birga, aks va asl, ko'rinish va mohiyat munosabatini ham yuzaga chiqaradi.

Ko'zgu obrazining badiiy matndagi darajalarini shartli ravishda bir necha bosqichda ko'rish mumkin: predmet, detal, ko'chma ma'noli tasvir, ramziy obraz va kompozitsion-motiv darajasi. Bu bosqichlar har doim qat'iy ketma-ketlikda yuz bermaydi; bir matnning o'zida ko'zgu ham predmet, ham ramz bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu tasnif obrazning o'zgarish imkoniyatlarini izohlash uchun xizmat qiladi.

Predmet sifatida ko'zgu voqelikning moddiy qismidir. Detal sifatida u muhit, qahramonning turmush tarzi yoki muayyan vaziyatni aniqlashtiradi. Metaforik qo'llanishda esa ko'zgu boshqa hodisaning xususiyatini bildiradi: ko'ngil ko'zguga, olam aks ettiruvchi sathga, biror voqea esa yashirin haqiqatni ko'rsatuvchi ko'zguga qiyoslanishi mumkin. Ramziy darajada ko'zgu o'zlik, haqiqat, idrok yoki ma'naviy poklik kabi tushunchalarni birlashtiradi. Motiv darajasida esa ko'zgu yoki aks ettirish vaziyati asar davomida qaytalanib, alohida mazmuniy yo'nalish hosil qiladi.

Badiiy obrazning muhim vazifalaridan biri qahramonning ichki dunyosini ko'rsatishdir.

Adabiyotda ruhiy kechinmalar doimo bevosita bayon qilinmaydi; ular predmet, makon, harakat yoki ramziy detal orqali ham ochilishi mumkin. Ko'zgu qahramonning o'ziga qarashini moddiylashtiradi va ichki kuzatuvni tashqi harakat ko'rinishida namoyon etadi. Shu sababli u psixologik tasvirning qulay vositalaridan biri hisoblanadi.

Ayrim badiiy obrazlar faqat tasviriy yoki ramziy vazifani bajarsa, ayrimlari voqealar rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bunday hollarda obraz syujetni harakatga keltiruvchi unsurga aylanadi. "Farhod va Shirin" dostonidagi Oynayi Iskandariy shunday funksional xususiyatga ega.

Farhodning sirli ko'zgu bilan bog'liq ma'lumotni bilishga intilishi uning safarini, yangi makonlar va qahramonlar bilan uchrashuvini yuzaga keltiradi. Ko'zgu shu tariqa syujetning sababiy zanjiriga kiradi.

Bu obraz oddiy ko'zguning vazifasidan farq qiladi: u mavjud qiyofani aks ettirish bilangina cheklanmay, yashirin yoki hali ro'yobga chiqmagan haqiqatni ko'rsatish xususiyatiga ega. Badiiy shartlilik ko'zguning imkoniyatini kengaytiradi va uni sir, bilim, izlanish hamda taqdir bilan bog'laydi. Ko'zgu haqidagi jumboq qahramonni harakatga undaydi; demak, predmet mazmuniy markaz bo'lish bilan birga, voqealar ketma-ketligini tashkil etuvchi omil vazifasini ham bajaradi.

Obrazning kompozitsion vazifasi uning asar boshidagi yoki muayyan epizoddagi paydo bo'lishi, keyingi voqealarga ta'siri va yakuniy mazmun bilan bog'lanishi orqali aniqlanadi.

Oynayi Iskandariy misolida ko'zgu motivi qahramonning maqsadini belgilash, safarini asoslash va voqelikni anglash jarayonini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Shunday obrazlar matnda tasodifiy detal bo'lib qolmaydi: ular voqealarni bog'laydi va asarning g'oyaviy yo'nalishini sezdiradi.

"Oyinai jahonnamo" — jahonni ko'rsatuvchi ko'zgu — tushunchasida esa obrazning qamrovi yanada kengayadi. Ko'zgu muayyan predmetni aks ettirishdan butun borliqni o'zida jamlash g'oyasiga o'tadi. "Layli va Majnun"dagi "Anglab edi ko'nglining safosin, / Bal oyinai jahonnamosin" misralari ko'ngilning jahonni aks ettiruvchi ko'zgu sifatida talqin etilishini ko'rsatadi. Bu yerda ko'zgu obrazi qahramonning ichki holatini ifodalash bilan cheklanmay, inson idrokining kengligi va olamni qamrab olish imkoniyatini ham bildiradi.

Ko'zgu obrazining muhim nazariy jihatlaridan biri uning bilish va idrok masalalari bilan bog'lanishidir. Ko'zgu ko'rish jarayonini vositalaydi, biroq aksning to'g'ri yoki buzilgan bo'lishi ko'rish natijasining ishonchligini muammoga aylantiradi. Shu asosda badiiy matnda ko'zgu "haqiqatni ko'rsatuvchi" vosita sifatida ham, idrokning cheklanganligini eslatuvchi obraz sifatida ham ishlatilishi mumkin. Ko'zgu va idrok munosabati o'quvchini ham faol talqinga chorlaydi. O'quvchi obrazning birlamchi predmetlik ma'nosidan tashqari, uning matndagi o'rnini, boshqa obrazlar bilan aloqasini va qahramonlar taqdiriga ta'sirini hisobga oladi.

Shunday qilib, ko'zgu obrazi faqat asar ichidagi personajlar uchun emas, o'quvchining badiiy ma'noni anglash jarayoni uchun ham muhim vositaga aylanadi.

Ko'rib chiqilgan misollar ko'zgu obrazining yagona, o'zgarmas ma'noga ega emasligini ko'rsatadi. Uning semantikasi asarning janri, syujeti, qahramonlar tizimi va muallifning badiiy maqsadiga qarab o'zgaradi. Bir matnda ko'zgu go'zallikni aks ettiruvchi predmet bo'lsa, boshqasida o'zlikni anglash metaforasi, syujetni boshlovchi sirli buyum yoki haqiqatni aniqlovchi ramziy vosita bo'lishi mumkin.

Ko'zgu obrazining asosiy funksiyalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin.

Birinchidan, tasviriy funksiya: u tashqi ko'rinish va makon manzarasini aniqlashtiradi.

Ikkinchidan, psixologik funksiya: qahramonning o'ziga munosabati va ichki kechinmalarini tashqi harakat orqali ko'rsatadi. Uchinchidan, metaforik-ramziy funksiya: aks, qalb, haqiqat, o'zlik yoki idrok tushunchalarini birlashtiradi. To'rtinchidan, syujet-kompozitsion funksiya: qahramonning harakatiga sabab bo'ladi yoki voqealarni bog'laydi. Beshinchidan, gnoseologik funksiya: ko'rish, bilish va haqiqatni aniqlash masalalarini badiiy muammoga aylantiradi. Oltinchidan, estetik funksiya: ko'rinadigan shakl orqali chuqurroq mazmunni anglashga imkon beradi.

Bu funksiyalarni alohida-alohida sanash tahlilning boshlang'ich bosqichidir. To'liq nazariy tahlilda esa ularning o'zaro ta'siri ochilishi kerak. Masalan, Oynayi Iskandariy bir vaqtning o'zida syujetni harakatga keltiradi, qahramonning bilishga bo'lgan ehtiyojini ko'rsatadi va yashirin haqiqat timsoliga aylanadi. Ko'ngil-ko'zgu metaforasida esa psixologik, axloqiy va gnoseologik qatlamlar birlashadi. Demak, badiiy obrazning kuchi ko'pincha bir necha vazifaning yaxlit tizimda ishlashida namoyon bo'ladi.

Ko'zgu obrazi badiiy adabiyotda predmetlik ma'nosidan kengayib, ko'p qatlamli semantik va funksional tuzilma hosil qilishi mumkin. Uning ma'no hosil qilish mexanizmi aks tushunchasiga tayanadi: aks va asl, ko'rinish va mohiyat, tashqi olam va ichki idrok o'rtasidagi munosabatlar obrazning turli talqinlarini yuzaga chiqaradi. Shu sababli ko'zgu obrazini faqat ramz sifatida belgilash yetarli emas; uning matndagi vazifasi kontekst asosida aniqlanishi lozim.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ko'zgu badiiy matnda detal, metafora, ramz, motiv va syujetni tashkil etuvchi unsur sifatida namoyon bo'lishi mumkin. U qahramonning ichki dunyosini tashqi predmet orqali ko'rsatadi, o'zlikni anglash jarayonini moddiylashtiradi, haqiqat va idrok munosabatini muammolashtiradi hamda voqealar rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Mazkur funksiyalar ayrim hollarda bir obraz doirasida birlashib, uning badiiy salmog'ini oshiradi.

Shunday qilib, ko'zgu obrazini adabiyot nazariyasi doirasida o'rganish badiiy obrazning qanday shakllanishi, ma'nolarni qanday birlashtirishi va asarning g'oyaviy-kompozitsion qurilishida qanday ishtirok etishini tushuntirishga yordam beradi. Obrazning mohiyati uning o'zi nimani anglatishidagina emas, balki matnda qanday munosabatlarni yuzaga chiqarishi va o'quvchi idrokini qanday yo'naltirishida ham namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 11-jild. – Toshkent: Fan, 1993.
2. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-ma'noiy. – Toshkent, 1999.
3. Abdug'afurov A. Buyuk beshlik saboqlari. – Toshkent, 1995.

4. Komilov N. Tasavvuf. 1-kitob. – Toshkent, 1996.
5. Mamadaliyeva Z. Ko‘zgu obrazining Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi talqini // Til va adabiyot. – 2025. – № 5. – B. 41–42.
6. Ismoilov I. The Image of “The Mirror of Iskandar” in the Poetry of Alisher Navai and Its Comparative Analysis // American Journal of Research. – 2018. – № 7–8. – B. 141–143.